

РОЗВИТОК ПАРАДИГМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ В ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ

Анотація. Стаття присвячена узагальненню основних теоретичних засад дослідження соціального захисту населення в контексті розвитку економічної теорії. На основі проведеного аналізу констатується теоретична неопрацьованість широко вживаного категоріально-понятійного апарату. Кожний із проаналізованих підходів відображає окремі характеристики, властиві соціальному захисту, проте не дозволяє повною мірою відобразити його зміст. З урахуванням аналізу теоретичних засад економічної теорії соціальний захист слід розуміти як сукупність заходів різних інститутів, що легалізують політику добробуту, виходячи із панівної системи цінностей у суспільстві та відповідно до рівня розвитку економіки.

Ключові слова: державне управління, соціальна сфера, теорія, економічна формація.

Summary. The paper is devoted to the generalization of the basic theoretical principles of research of social protection in the context of economic theory. Based on the theoretical analysis, it is noted that widely used categorial-conceptual apparatus has not been thoroughly researched. Each of the analyzed approaches shows the certain characteristics inherent to the social protection, but it cannot fully display its contents. Taking into account the analysis of the theoretical foundations of economic theory, social protection should be considered as a set of measures of various institutions that legalize welfare policy, based on the dominant system of values in society and in accordance with the level of economic development.

Key words: public administration, social area, theory, economic formation.

Постановка проблеми. Соціальний захист як ключова складова соціальної політики служить одним із визначальних напрямків державного регулювання економіки. Забезпечення наукових підходів під час формування і реалізації державної стратегії соціального захисту вимагає чіткого обґрунтування його методологічних засад. Еволюційний розвиток суспільства як цілісної системи зумовлює диференціацію його структури і функцій, формування й удосконалення всіх системних елементів, у тому числі й компонентів соціальної сфери.

Суспільні зміни, ускладнення його структурних функціональних соціальних зв'язків знаходили відповідні відображення в різних наукових теоріях. Кожне покоління дослідників, розглядаючи проблеми суспільного устрою через призму вимог свого часу та напрацьованого досвіду, вибудовувало різні концепції і моделі соціального буття. При цьому у теоріях суспільного розвитку так чи інакше знаходили прояв елементи системного і соціального підходів до аналізу соціальних відносин і процесів. У економічній теорії соціальні фактори розвитку розглядаються через призму методологічного і методичного забезпечення аналізу соціальних процесів та оцінку їхнього впливу на економічний розвиток держави. У теорії інституціоналізму дослідження поширюються на виявлення певних закономірностей становлення й трансформації суспільних відносин, їх ролі в оновленні змісту існуючих та становленні нових соціальних інститутів.

Аналіз теоретичних джерел дозволяє виокремити декілька методологічно значимих підходів до дослідження соціального захисту населення на основі класичної, неокласичної економічних тео-

рій та теорії інституціоналізму. Незважаючи на окремі їх відмінності, об'єднавчою виступає ідеологія, згідно з якою саме держава відіграє ключову роль у захисті та просуванні економічного і соціального благополуччя громадян.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Як справедливо зазначає Н. Топішко, відповідно до суті кожної концепції соціально-економічної політики формується розвиток соціальної сфери країни, здійснюється певна соціальна політика. Кейнсіанську модель побудовано на соціальному маневруванні доходами для підтримки сукупного попиту з метою забезпечення загальної рівноваги на основі регулювання урядом зайнятості, рівня цін, процесів розподілу і перерозподілу доходів, державної соціальної допомоги малозабезпеченим. У неокласичних теоріях розподілу хоча й визнається необхідність суспільної підтримки особи в якості її природного права, проте лише як обмежене втручання держави в цю сферу з метою регулювання суперечності між багатством і бідністю на засадах державного контролю за рівнем життя населення не нижче за встановлені соціальні стандарти (мінімальні граничні величини) [1, с. 109].

Д. Севрюков, досліджуючи теоретичні образи європейської соціальної держави в глобалізованому світі, приходять до такого висновку: «держава можливостей», в яку переростає соціальна держава всезагальної рівності, активно взаємодіє з громадянським суспільством. Вона вже не прагне бути головним провайдером соціальних послуг, а будує нові взірці стосунків з громадянським суспільством, поступово перекладаючи тягар відповідальності за турботу про добробут громадян на

структури самого суспільства. При цьому публічні та громадські інституції наполягають на пріоритеті особистої відповідальності індивіда за власну долю та своїх близьких. Людина має потурбуватися про своє майбутнє передусім сама, активно використовуючи умови та можливості, які їй надають держава та суспільство [2, с. 11].

І. Кірнос, виходячи з проведеної систематизації світового досвіду розв'язання проблем співвідношення соціального та економічного аспектів у суспільному розвитку, наголошує, що поняття «соціальний захист» та «економічне зростання» знаходяться у складному діалектичному взаємозв'язку. Підвищення рівня економічного зростання дозволяє збільшувати соціальні видатки. У той самий час соціальні витрати й інвестиції у людський капітал сприяють економічному зростанню. З іншого боку, підвищення соціальних витрат збільшує податковий тягар, що негативно впливає на економічну активність [3, с. 153].

О. Глухова вважає, що концентрація уваги держави на стабілізації економічної складової якості життя населення залишає поза увагою низку проблемних питань, пов'язаних зі споживчою та соціально-трудовою сферами, сферами охорони здоров'я та соціального захисту, освіти та культури, охорони навколишнього середовища. Необхідність затвердження соціальних орієнтирів економічної політики держави при забезпеченні належної якості життя населення визначається потребою корегування соціальної політики — підвищення турботи про стан здоров'я та духовний стан населення, оптимізація демографічних показників та якості індивідуальних умов життя населення [4, с. 115].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Відсутність загальноприйнятих підходів до трактування соціального захисту та специфічність явища вимагає більш детальнішого його пояснення на основі дослідження існуючих економічних теорій. Це можливо зробити через застосування системного підходу та принципу історичності.

Мета статті — узагальнення основних теоретичних засад дослідження соціального захисту населення в контексті розвитку економічної теорії.

Виклад основного матеріалу. Методологія аналізу будь-якої наукової проблеми передбачає висвітлення її сутності, змісту, а також розгляд теоретичних основ однорідних з нею категорій, явищ і процесів. У яких би історичних умовах не відбувався суспільний розвиток, завжди існує множина більш-менш схожих, постійних, типових, відновлювальних проблем, які й складають його реальний зміст. Усі ці проблеми стосуються стану й потреб покращання умов життя різних соціальних груп.

Усвідомлення суспільства як об'єкта наукових досліджень і теорій починається наприкінці XVII століття внаслідок бурхливого розвитку природничих наук. Так, Шарль Монтеск'є запропонував

нове бачення природи людини і сутності суспільно-політичних явищ. Він пов'язував розвиток різних форм суспільного життя насамперед з економічними, правовими і політичними процесами, які регулюються розумовою діяльністю людини. Еммануїл Кант розглядав правове громадянське суспільство як особливу соціальну систему. Узагальнивши ідеї своїх попередників, він зумів створити теоретичний систематизований зразок сучасного для нього суспільства. Гегелем було завершено розвиток ідеї, що панувала в німецькій класичній філософії щодо всесвітньої історії, яка розгортала творчий дух, а також сформовано концепцію суспільного буття, у якій всі начала — духовне і матеріальне, статичне і динамічне, об'єктивне і суб'єктивне — тісно пов'язуються між собою.

Розвиток економічної теорії в аспекті соціального захисту відбувався в процесі появи різних, залежно від історичних епох, наукових концепцій. Так, згідно з механістичним підходом економічна наука існує лише в умовах можливості взаємного регулювання об'єктивних, зовнішніх відносно людини елементів, а все, що суб'єктивне, не враховується. Такий підхід можна прослідкувати у Ж. Рюефа, який вважав, що закони політичної економії повною мірою відповідають законам, яким підпорядковуються гази, оскільки люди відіграють в політичній економії таку ж роль, що й молекули в кінетичній теорії [5, с. 11]. Близькою була й позиція представника класичної школи А. Сміта — економічні явища регулюються стихійними і об'єктивними законами, які не залежать від суб'єктивного фактора (мова йде про «невидиму руку ринку», яка здійснює складну взаємодію між господарською діяльністю багатьох людей та розподілом суспільної праці). Окрім того, він наголошував на відмінностях між двома економічними задачами, які необхідно вирішувати в будь-якому суспільстві, що виробляє товари. Перша полягає у можливості людини забезпечувати себе, тобто мати достатній рівень доходів; друга — необхідність забезпечувати суспільні потреби шляхом відрахувань державі. Регулювання соціально-економічних відносин згідно з теорією А. Сміта має здійснюватися спонтанно, через механізм вільного ринку шляхом благодійних пожертвувань, які вносяться віруючими людьми з міркувань альтруїзму чи філантропізму [6, с. 326].

Розвиваючи ідеї класичного напрямку щодо благодійності, Т. Мальтус сформулював теоретичне положення, у якому він обґрунтував реальну участь у створенні і розподілі сукупного суспільного продукту не лише економічно активних, але й неактивних верств населення. Саме Т. Мальтусом було вперше висунуто ідею щодо впливу на суспільний добробут чисельності та темпів приросту населення, що засвідчує також взаємозв'язок економічних процесів та природ-

ніх явищ. Щодо благодійності, то вона виступає механізмом, що лише посилює протиріччя між рівнем доходів в суспільстві та чисельністю населення. Тому допомога повинна бути лише у формі освіти, яка є таким благом, до якого всі можуть залучатися без шкоди для інших; державна ж опіка та будь-яка систематична благодійність мають бути відмінені [7, с. 147].

Органічний підхід в політичній економії мав аналогії, що запозичувалися з біології, а його прихильники прагнули проаналізувати потреби і функції суспільного організму, які необхідні для задоволення цих потреб, дослідити відповідні цим функціям органи. Так, Ф. Кене [8, с. 72] у так званій «економічній таблиці» спробував застосувати відносно обігу багатства у суспільному організмі закони кровообігу у людському організмі. Ж. Сей вважав, що головними розділами суспільної економіки є ті, що мають відношення до органів, якими суспільство користується для створення, розподілу і споживання благ, подібно до того як головні розділи фізіології людини стосуються органів, що відносяться до харчування і розвитку людського тіла [9, с. 65].

Головним недоліком механістичного та органічного підходів стало ігнорування очевидного факту, що людська спільнота складається з осіб, наділених свідомістю, розумом і волею, економічна ж система може змінюватися під впливом діяльності людей і не може бути постійною подібно фізичній системі, оскільки суспільство узагальнює всі відносини, що стосуються індивідуальних дій. Як суспільна наука, політична економія повинна враховувати те, що людина, усвідомлюючи різні явища та відкриваючи економічні закони, використовує свої знання і досвід для зміни цих законів на свою користь.

У неокласичних поглядах змінюються підходи до соціального захисту, що найбільш повно відображається у маржиналістській концепції — соціальний захист базується на системі державного контролю за рівнем життя громадян. Основним завданням соціальної політики пропонується вирішення протиріч між багатством та бідністю, на основі чого відбувається вирівнювання доходів багатих для забезпечення бідним прошаркам населення встановленого мінімального стандарту. Так, У. Петті, досліджуючи ефективність системи соціального захисту та її вплив на рівень життя населення, визначив регуляторні функції держави, а також необхідність запровадження державної адресної допомоги. Він вважав, що існує велика кількість причин надання допомоги малозабезпеченим особам в цивілізованих країнах; головним чином це робиться за допомогою певних державних закладів або за рахунок більш заможних співвітчизників. Перерозподіл коштів, який передбачає така допомога, повинен збільшувати (а

його можна організувати таким чином, що збільшення неодмінно відбудеться) реальний доход, який достається малозабезпеченим. Разом із цим система має низку недоліків, серед яких визначальним є те, що перерозподіл національного доходу відбувається також за рахунок і самих бідних. Наприклад, отримуючи допомогу від держави, малозабезпечені верстви населення можуть погоджуватися на більш низьку зарплату [10, с. 27].

Неокласична теорія добробуту в основі містить теорію суспільного добробуту, запропоновану В. Парето. Виходячи з критерію В. Парето, якщо в результаті будь-якої події один індивідуум покращує свій добробут і при цьому не погіршує стан всіх інших індивідів, то така подія призводить до зростання суспільного добробуту. У відповідній теорії суспільства всі частини жорстко пов'язані між собою і механічно впливають одна на іншу. Соціальна система суспільства є більш складною, ніж економічна, оскільки в соціальній дії беруть участь люди, які наділені почуттями, і саме вони призводять до руху всю соціальну систему. Виходячи з розмежування економічного і соціального життя, головними взаємодіючими елементами системи В. Парето визначав почуття, ідеологію, інтереси та соціальну гетерогенність [11, с. 59].

Е. Енгель запропонував низку залежностей між доходами й витратами населення, які згодом були названі «законами Енгеля». Він вважав, що зі збільшенням доходу в бюджеті сім'ї частка витрат на харчування зменшується (перший закон); частка витрат на одяг не змінюється (другий закон); частка витрат на житло, у тому числі опалення й освітлення, залишається постійною (третій закон); частка витрат на освіту й лікування збільшується (четвертий закон) [12].

Т. Парсонс, розвиваючи ідеї В. Парето, М. Вебера, Е. Дюркгейма, створив цілісну соціологічну картину світу, що охоплювала структуру і функцію будь-якого елемента системи. На основі аналізу було показано, яким чином вони включені до системи та як взаємодіють один з одним соціальні індивіди і групи, що виконують в рамках системної цілісності диференційовані функції. Вченим було виокремлено чотири функціональні передумови, без яких жодна система не в змозі вижити: адаптивну, досягнення цілей, інтегративну і підтримання порядку. Кожній із цих умов відповідають спеціальні інститути, що формують підсистеми суспільства. Першій функції, яка слугує цілям пристосування суспільства до середовища, відповідає підсистема економіки. Другій, пов'язаній із досягненням цільових установок суспільства та його окремих індивідів, відповідає підсистема політичних закладів. Третій функції забезпечення внутрішньої єдності відповідає підсистема, до якої входять інститути, що підтримують загальну культуру і набір необхідних для існування системи

символів. Остання функція, яка вирішує завдання усвідомлення членами спільноти норм системи, пов'язана з підсистемою інститутів, що узгоджують структуру особистих мотивацій із цілями і цінностями суспільства (сім'я, школа, релігія) [13].

Таким чином, неокласична теорія виходила з того, що перерозподіл є єдиною сферою економічних відносин, де підставою для державного втручання може служити не аргумент підвищення ефективності, а досягнення соціальної справедливості.

Прихильники кейнсіанської теорії наголошували на необхідності державного управління економічними процесами, в основу якого покладається регулювання виробництва, зайнятості та перерозподілу доходів. Механізми соціального захисту повинні ґрунтуватися на принципах соціальної справедливості, а матеріальна підтримка мусить поширюватися на всіх осіб, які її потребують, а не лише на тих, хто набув права на соціальні виплати. Підґрунтям ідеології держави загального добробуту значною мірою стала теза Дж. Кейнса відносно того, що соціальні видатки здатні стимулювати сукупний попит. На заміну класовій боротьбі й конфронтації приходить громадянська згода, система тристоронніх угод, або трипартизму — участь у розробці та запровадженні програм соціального захисту представників роботодавців, працівників і держави. Адже створення державою соціальних гарантій переводило питання розподілу матеріальних благ у цілком економічну площину, здебільшого звільняючи його від політичних нащарувань [14].

Інституціоналісти (Е. Долан, Д. Ліндсей) розглядали соціальний захист як спробу вирішення протиріччя між можливостями ринку та потребами населення. Державну допомогу повинні отримувати лише нужденні прошарки населення, інші повинні забезпечувати себе самостійно. Причиною дихотомії суспільства визнається протиріччя між інтересами бізнесу (ринку) та інтересами розвитку різних верств та категорій населення. Механізм соціального маневрування, який штучно регулює рівень цін та заробітної плати, зайнятості, кількісну та якісну наповненість середніх життєвих стандартів, визнається неефективним, оскільки він тільки знижує соціальні протиріччя, але не стимулює розвиток економіки. Основним засобом соціального захисту повинна бути можливість для всіх працездатних громадян самостійно отримувати трудовий доход. Люди з обмеженою працездатністю або непрацездатне населення мають бути захищені наявністю трансфертних програм соціального страхування, соціальної допомоги, соціального забезпечення [15].

Ф. Бем., А. Оукен і Р. Гросман-Дерт закликали до усвідомленого формування соціально орієнтованого суспільного та економічного порядку, заснованого на свободі, але за умови дієвої державної політики. «Господарський порядок» — ця

ключова категорія становила основу теорії ордо-лібералізму [16]. Ордолібералізм виник як спроба подолання, з одного боку, тоталітаризму центральноадміністративної системи, що склалася в Німеччині на той час, з іншого — спонтанності нерегульованого ліберального порядку ринкового господарства, оскільки тенденції розвитку останнього не лише загострюють соціальні суперечності, але й призводять до концентрації економічної влади та обмеження прав і свобод людини. Теорія ордолібералізму пізніше стала основою концепції соціального ринкового господарства. Найбільш відомими її послідовниками стали А. Мюллер-Армак та Л. Ерхард.

Для А. Мюллер-Армака поняття соціального ринкового господарства означало належним чином упорядковану систему, метою якої є поєднання суспільства, побудованого на конкуренції і приватній ініціативі, із соціальним прогресом та високою продуктивністю і ефективністю ринкової економіки. Саме вона дозволяє створити різноманітну і всеосяжну систему соціального захисту [17].

Л. Ерхард переконував, що соціальні проблеми в суспільстві розв'язуються не перерозподілом, а підвищенням господарської ефективності на основі конкурентного ринку. Головна соціальне завдання економічної політики держави полягає зовсім не в роздачі благ, а в забезпеченні умов для вільної самодіяльності індивідів, здатних створювати ці блага і самостійно піклуватися про себе і своїх близьких. Тобто державна мудрість полягає не в тому, щоб вилучити у громадян частину їх доходів, а потім повернути їм же у виді допомоги, пенсій, дотацій та інших соціальних послуг. Значна частина доходів повинна залишатися в руках одержувачів, а не вилучатися у виді податків і внесків на національні потреби [18].

Х. Ламперт, який був прихильником вчення Л. Ерхарда, вважав, що метою соціального ринкового господарства є цілеспрямоване втілення політики, орієнтованої на економічне зростання через використання таких засобів і інструментів, які б якомога менше обмежували економічну свободу та забезпечували повну зайнятість і досягнення максимально високого добробуту. Конкуренція зводить до мінімуму соціальну несправедливість і одночасно сприяє прогресу. При цьому державне корегування первинного розподілу доходів неминуче [19].

На думку П. Самуельсона, існує багато проблем, вирішити які за законами ринку неможливо. Це охорона навколишнього середовища, охорона здоров'я, освіта тощо. Тому держава повинна визначити соціальні задачі та вирішувати їх, упроваджуючи відповідні заходи (мінімальна заробітна плата, фінансування програм житлового будівництва, продовольча допомога нужденним). На відміну від П. Самуельсона, М. Фрідмен вважав попит і пропозицію наймогутнішими економіч-

ними важелями. Закон про мінімальну заробітну плату лише сприяє зростанню безробіття, оскільки, підвищуючи вартість робочої сили, примушує звільняти низькооплачуваних робітників. Проблеми бідності повинні вирішуватися за допомогою введення так званого «негативного прибуткового податку», тобто доходи, що перевищують певну суму, необхідно обкладали спеціальним податком, а отримані кошти підлягають розподілу між отримувачами невеликих доходів [20; 21].

Висновки. Упродовж всього періоду історичного становлення та зміни економічних формацій відбувалися процеси пошуку державних механізмів соціального захисту населення. З розвитком економічної теорії відбувалася еволюція наукових підходів щодо тлумачення соціального захисту, зокрема: підтримка індивіда в бідності (класичний підхід); перерозподіл національного доходу від багатих до бідних (неокласичний підхід); вирівнювання доходів людини протягом всього його життя (кейнсіанський підхід); вирішення протиріч між ефективністю суспільного виробництва та соціальною справедливістю (інституційний підхід). У широкому розумінні соціальний захист є змістовною характеристикою соціальної функції держави. Це система економічних, юридичних, організаційних заходів щодо забезпечення основних соціальних прав людини і громадянина в державі. У такому розумінні елементи соціального захисту притаманні різним сферам суспільних відносин, де відбувається реалізація соціальних прав громадян (сфера застосування праці, соціальне страхування, соціальна допомога, охорона здоров'я, освіта, житлова політика). Кожний із проаналізованих підходів відображає окремі характеристики, властиві соціальному захисту, проте не дозволяє повною мірою відобразити його зміст. Це пов'язано з тим, що ані сам соціальний захист, ані його сутність не залишаються незмінними в процесі суспільного розвитку. Наведені концепції можна розділити лише теоретично, діюча ж система соціального захисту, яка реалізується більшістю сучасних розвинених держав, містить елементи кожної із цих концепцій. З теоретичної точки зору класифікація концепцій, заснована на пріоритеті суб'єктивного й об'єктивного, цілей та інструментів, є дуже умовною, проте з методологічної точки зору дуже важлива для практичної реалізації, вироблення конкретних механізмів і напрямів розвитку суспільства на кожному певному історичному етапі.

Література

1. Топішко Н. П. Система соціального захисту населення як соціальний, економічний та політичний стабілізатор розвитку суспільства / Н. П. Топішко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». — 2014. — Випуск 27. — С. 108–113.

2. Севрюков Д. Г. Теоретичні образи європейської соціальної держави в глобалізованому світі / Д. Г. Севрюков // Митна справа. — 2014. — № 4 (94). — С. 7–12.

3. Кірнос І. О. Співвідношення соціального і економічного в суспільному розвитку: систематизація світового досвіду / І. О. Кірнос // Научные труды ДОННТУ. Серия: экономическая. — 2014. — № 4. — С. 146–154.

4. Глухова О. О. Соціальні орієнтири економічної політики держави при забезпеченні належної якості життя населення / О. О. Глухова // Інноваційна економіка. — 2014. — № 1 (50). — С. 112–116.

5. Rueff J., Villey D. and Perroux F. (1958). *Le marché commun et ses problèmes*. — Paris : Sirey.

6. Сміт Адам. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй [Текст] / А. Сміт ; пер. з англ. О. Васильєва [та ін.]. — К., 2001. — 594 с.

7. Антология экономической классики : [в 2 т. Т. 2] / Т. Мальтус, Д. Кейнс, Ю. Ларин. — 1993. — 485 с.

8. Кенэ Ф. Избранные экономические произведения / Ф. Кенэ. — М. : Соцэкгиз, 1960. — 363 с.

9. Гирин П. Т. Историческая оценка смысла и предназначения политического правления и правителей / П. Т. Гирин. — Москва : Лаборатория книги, 2012. — 109 с.

10. Афанасьев В. С. Возникновение классической буржуазной политической экономии : (Вильям Петти) / В. С. Афанасьев. — Москва : Соцэкгиз, 1960. — 103 с.

11. Парето В. Трансформация демократии / Вильфредо Парето ; пер. с итал. М. Юсима. — Москва : Территория будущего, 2011. — 206 с.

12. Engel, E. (1940). *Vergleichende Betrachtungen über das optische Verhalten von künstlichen Zähnen, zahnkeramischen Massen und menschlichen Zähnen bei verschiedenen Beleuchtungen*.

13. Парсонс Талкотт. О структуре социального действия [Текст] / Т. Парсонс ; [пер. с англ.] И. Бакштейн [и др.]. — М. : Академический Проект, 2002. — 878 с.

14. Кейнс Дж. Трактат про грошову реформу. Загальна теорія зайнятості, процента та грошей [Текст] : реферат-дайджест / Д. М. Кейнс ; референт-уклад. В. М. Фещенко. — К., 1999. — 189 с.

15. Долан Э. Рынок: микроэкономическая модель [Текст] / Э. Д. Долан, Д. Е. Линдсей ; пер. с англ. В. Лукашевич. — М. : [б. в.], 1996. — 496 с.

16. Антология экономической классики / под ред. И. А. Столярова. — М., 1993. — 475 с.

17. Мюллер-Армак А. Принципы социального рыночного хозяйства / А. Мюллер-Армак // Социальное рыночное хозяйство: Теория и этика экономического порядка в России и Германии. — СПб. : Экономическая школа, 1999. — С. 262–283.

18. Эрхард Л. Благосостояние для всех / Л. Эрхард. — М. : Начала-Пресс, 1991. — 263 с.

19. Ламперт Хайнц. Социальная рыночная экономика. Германский путь [Текст] / Х. Ламперт ; пер. с нем. В. Котелкина. — М. : Дело Лтд, 1994. — 224 с.

20. Самуэльсон П. Э. Экономика [Текст] / Пол Э. Самуэльсон ; [пер. с англ. О. Л. Пелявского]. — М., 2012. — 1358 с.

21. Фридмен М. Если бы деньги заговорили / М. Фридмен ; пер. с англ. Л. С. Микша. — М. : Дело, 1999. — 160 с.